

Adoptianisme In de Manicheïsche Christologie

Roland van Vliet, filosoof

Één van de grootste denkproblemen van het Christendom is de vraag geweest naar de hoedanigheid van de raadselachtige integratie van de goddelijke en menselijke natuur van Jezus Christus. In het orthodox Christendom is de geboorte van Jezus als de zoon van Maria geheel gelijkgesteld met de geboorte van Christus als de Zoon van God. In het Manicheïsch Christendom vinden we eveneens een beschrijving van Jezus Christus terug als de Licht-Jezus die tot de aarde is afgedaald en daar een menselijke verschijningsvorm aanneemt net voor het moment dat Hij zijn apostelen uitverkiest. Het was evenwel voor de Manicheeërs onvoorstelbaar dat het kosmische Licht der Wereld in het aannemen van een menselijke gestalte negen maanden lang in een embryonale ontwikkeling verduisterd zou zijn.¹

Deze opvatting geeft er aanleiding toe om de Manicheïsche Christologie docetisch te interpreteren: Jezus Christus is niet werkelijk in een fysiek lichaam op aarde gekomen, maar, (om met Augustinus² over de Manicheïsche Christus te spreken,) simuleerde alleen mens te zijn, simuleerde een lichaam van vlees te bezitten en tijdens de Kruisiging met wonden bedekt te zijn, simuleerde alleen door de toestand van de dood heen te gaan, omdat Hij in deze visie door zijn enkelvoudig geestelijk lichaam feitelijk onsterfelijk blijft. Augustinus³ merkt dan terecht op dat de Opstanding daardoor geen waarde heeft: de dood van het fysieke lichaam is niet overwonnen en de opstanding van het fysieke lichaam als mogelijksvoorwaarde voor de opstanding van het fysieke lichaam van de individuele mens is niet tot stand gebracht, omdat Jezus Christus in de docetische opvatting alleen vanuit de goddelijke natuur begrepen wordt: de menselijke natuur is schijn en het lijden van Jezus Christus aan het kruis, dat door de integratie van de goddelijke met de menselijke natuur ontstaat, is eveneens schijn.

Hoogstens kan het de mensen zichtbare, maar niet werkelijke lijden aan het kruis van de Manicheïsche Christus gezien worden als de demonstratie van een kunstzinnige imaginatie, als het dramatiserend uitbeelden door Christus van het lijden van de Wereldziel door de greep van de materie; van Jezus Patibilis, de lijdende Jezus, de Lichtziel in het mineralen-, planten-, dieren- en mensenrijk, die door de val van de Oermens vermengd is geraakt met de verhardende en hardvochtige eigenschappen van het rijk van de Satan.

Deze visie van Augustinus op de Manicheïsche Christologie heeft doorgewerkt tot in het wetenschappelijke onderzoek van onze tijd. Doordat het Manicheïsme (o.i. ten onrechte⁴) als een radicaal dualisme van geest en materie werd beschouwd, leek het consistent te zijn om de Manicheïsche Christus docetisch te interpreteren, omdat Christus als de

Verlosser van de ziel uit de greep van de materie in zijn optreden op aarde met een fysiek lichaam niet geloofwaardig zou zijn.⁵ Daarbij moet echter aangetekend worden dat de Lichtapostelen Zarathoestra, Boeddha en Mani, als emanaties van de Verlosser met dezelfde taak om aan de mens de Gnosis te brengen, volgens het Manicheïsme wel degelijk in een fysiek lichaam zijn geïncorporeerd.

De Manicheïsche Christus wordt volgens de docetische interpretatie begrepen als zijnde toegerust met het vermogen om vanuit zijn goddelijke intentie kameleontisch op beeldende wijze zijn gestalte te veranderen:⁶ van een hemelse gestalte in een menselijke gestalte, zonder een incarnatie in een werkelijk menselijk lichaam. Een Parthische Manicheïsche tekst, (die door Eugen Rose⁷ docetisch wordt uitgelegd,) luidt:

«alle gelovigen, omvat de waarheid van Christus, leer en versta volkomen zijn geheim: Hij veranderde zijn vorm en verschijning».

De verandering in een menselijke verschijning kan hier ook begrepen worden als een soort verdichting van het geestelijk lichaam van de Licht-Jezus, waardoor het vanuit de geestelijke sfeer in de zintuiglijke sfeer voor het menselijk oog contouren krijgt.

Ook in de Manicheïsche Koptica is een zin gevonden over de Zoon van de Vader der Grootheid die zonder lichaam op aarde is gekomen en daardoor de docetische visie van Augustinus op de Christologie van Mani lijkt te staven:

«De komst van Jesu Christi, onze Heer. Hij is gekomen..... pneumatisch, in een lichaam.....zoals ik met jullie over Hem gesproken heb..... Hij kwam zonder lichaam. Ook zijn apostelen hebben over Hem verkondigd, dat Hij de gestalte van een dienstknecht aangenomen heeft, het uiterlijk van een mens»
[Kephalaia I, Kap. I, p. 12].

Alhoewel het zinsdeel “de gestalte van een dienstknecht aangenomen heeft” door de Manicheeërs rechtstreeks is overgenomen uit de brief van Paulus aan de Fillippenzen [2: 5-8], waar het de Incarnatie van de Zoon van God tot betekenis heeft, wordt dit zinsdeel in de Manicheïsche teksten docetisch geïnterpreteerd als het kameleontisch veranderen van gestalte.

We willen de Augustijnse visie dat de Manicheïsche Jezus Christus docetisch begrepen moet worden, zoals dit heden ten dage in alle handboeken is overgenomen, ter discussie stellen, omdat het o.i. ten aanzien van verschillende punten niet in overeenstemming blijkt te zijn met de inhoud van de Westerse en Oosterse Manicheïsche teksten.

Ten eerste pleit tegen de docetische visie dat in de Koptica verschillende gedeelten⁸ gevonden kunnen worden waarin beschreven wordt dat de Verlosser aan het kruis wel degelijk werkelijk geleden heeft, zoals in de Psalm van het Verdragen dit lijden in vergelijking gebracht wordt met het

Dit artikel is een voordracht geweest op een wetenschappelijke conferentie over het Manicheïsme in 1995 in Utrecht en ook een samenvatting van mijn dissertatie.

lijden van andere Lichtapostelen, waarvan we weten dat ze wel in een menselijk lichaam gewoond hebben:

«Al de gezegenden hebben deze pijnen verdragen, zo ook de Glorieuze, de Geliefde, Jezus, onze Heer. Zij zetten een kroon van doornen op Hem, zij...Zij sloegen Hem in het gezicht, zij gaven Hem klappen. Zij hingen Hem aan het kruis, zij sloegen vier spijkers.....wijn, azijn en mirre gaven zij Hem die Hij van hen aannam. Al deze dingen die Hij doorleden heeft, verdroeg Hij voor ons heil..... Onze Heer Mani was eveneens gehouden om de beker te drinken» [Psalm-boek, p. 142-143].⁹

En ook in de Oosterse bronnen vinden we evenzeer verschillende gedeelten¹⁰ over het lijden van Jezus Christus, waarbij in één fragment helder naar voren gebracht wordt dat het objectief aangedane leed toegebracht aan Jezus Christus subjectief beleefbaar lijden deed ontstaan:

«En met de pijniging die een dodelijke pijn veroorzaakt, werd Jezus de Geliefde zeer gepijnigd» [M 734].

Kustaios, die een directe leerling van Mani was die hem op zijn reizen als schrijver begeleidde, stelt in de Homiliën [p. 11-14] zonder omhaal dat Jezus Christus als de derde Lichtapostel¹¹ vanuit het Nieuwe Jeruzalem in het vlees is verschenen en net zoals de andere Lichtapostelen, op grond van het feit met “vlees” te zijn bekleed, geleden heeft:

«Toorn kwam over hen van boven. Jezus werd tot hen gezonden. Hij kwam en verscheen hen in een lichamelijke gestalte. {...} ...zoals zijn broeder Zarathoestra. {...} Hij gaf zichzelf voor hen.....Hij voleindigde zijn Mysterie aan het kruis. {...} Al het vlees heeft de {toornbeker} moeten drinken; en ook de Koning van het Rijk...dat aan de oever van de zee ligt, welke op Jeruzalem gelijk {...} Alle apostelen hebben geleden, omdat zij weenden, benevens hun Kerken in iedere generatie: want zij werden beschimpt en gekruisigd in iedere stad. Hun bloed werd vergoten op de aarde {...}».

In dit verband is het van belang te constateren dat Jezus Christus in de Manicheïsche opvatting zowel een Lichtapostel wordt genoemd als de Zoon van God of de tweede persoon van de Triniteit,¹² die volgens de emanatieladder juist weer de Vader der Lichtapostelen is. Op deze kenmerkende tweetheid gaan we later nog in.

Ten tweede pleit tegen een docetische opvatting het feit dat in een andere psalm van Heracleides,¹³ die ook een directe leerling van Mani was, de toestand van Christus vóór de Opstanding niet gelijk is aan de toestand van Christus ná de Opstanding. Als er sprake zou zijn van een Christus in een menselijk schijnlichaam, dan zou ook de Opstanding schijn zijn, omdat de toestand van Christus vóór de Opstanding dezelfde is als de toestand van Christus ná de Opstanding: de Christus is volgens de docetische opvatting immers continu onsterfelijk. Heracleides, van wie we weten dat hij zeer zorgvuldig schrijft, beschrijft evenwel dat Maria ná de Opstanding haar geliefde Meester niet direkt herkend, maar een hovenier meent te zien. Christus bevindt zich ná de actieve

overwinning van de dood in een geestelijke tussentoestand,¹⁴ waardoor hij aan Maria vraagt Hem niet aan te raken omdat hij het aangezicht van de Vader nog niet gezien heeft. Als in deze tekst over een verandering of transsubstantiatie van Christus door de Opstanding wordt gerept en we weten dat Christus ná de Opstanding volgens de Manicheeërs een (ver)geestelijk(t fysiek) lichaam heeft,¹⁵ dan kan daaruit afgeleid worden dat Hij vóór de Opstanding een fysiek lichaam heeft bezeten.

Mariam, Mariam, ken mij: raak mij niet aan. Weerhoud de tranen uit uw ogen en weet dat Ik uw meester ben. Alleen - raak mij niet aan, want ik heb nog niet het aangezicht van mijn Vader geschouwd. Uw God werd niet steeds meege-nomen, zoals gij dat dacht in uw nietigheid; uw God stierf niet, maar Hij overwon de dood. Ik ben niet de tuinman: Ik heb gegeven, Ik heb ontvangen...Ik verscheen niet aan u, totdat Ik uw tranen zag en uw smart...om mij».¹⁶

Ten derde pleit tegen de docetische interpretatie van de Manicheïsche teksten over de Christologie het feit dat de term “veranderen van de gestalte” hermeneutisch gezien in de Manicheïsche teksten een andere betekenis heeft dan het kameleontisch veranderen van een beeldprojectie in de context van de menswording van Jezus Christus. Deze term wordt in de Manicheïsche teksten - door een verschillende context - maar in drie betekenissen gebruikt:

1. In de betekenis van een periodieke openbaring van de Licht-Jezus in de steeds incarnerende Lichtapostel: de Christos polymorphos.¹⁷
2. In de betekenis van het kameleontisch veranderen van een vrouwelijke en een mannelijke gestalte van de Derde Gezant, die als geestelijke beelden tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Hierbij moet aangetekend worden dat dit kameleontisch veranderen van de gestalte expliciet een vermogen is dat in de geestelijke wereld van relatieve beweeglijkheid thuishoort¹⁸ en niet in de materiële wereld van relatieve traagheid ertoe leiden kan dat een geestelijk beeld fysiek-zintuiglijk tot uitdrukking kan worden gebracht. Alleen in deze context kan deze betekenis gebruikt worden.
3. In de betekenis van incarnatie of het aannemen van een menselijke gestalte door de preëxistente Lichtapostel: *«De wijze Boeddha's (de Lichtapostelen) alle....Naam en Gestalte wisselend, verschijnen zij, om de ziel te bevrijden» [Klimkeit, p. 65].*

De betekenis van de term “het veranderen van Gestalte” als een docetische menswording, wordt door geen van deze drie betekenissen in de Manicheïsche teksten gedekt. Het veranderen van gestalte als de menswording van de Zoon van God moet qua context tot de derde betekenis van incarnatie gerekend worden. Het aannemen van de gestalte van een dienstknecht is daardoor niet docetisch als een kameleontisch veranderen van de gestalte te beschouwen. Filologisch gezien krijgt de zinsnede “het aannemen van de gestalte van een dienstknecht” binnen het Manicheïsme evenzeer de betekenis van incarnatie. In een Iraanse hymne namelijk wordt de incarnatie van Mani beschreven doordat hij:

«wegens onze nood een wereldlijke gestalte aangenomen heeft» [Klimkeit, p. 67].¹⁹

Filologisch gezien heeft deze zinsnede in de brief van Paulus aan de Filippijzen dezelfde betekenis van incarnatie.

Ten vierde pleit tegen de docetische opvatting het feit dat Mani in de Keulse Mani Codex Alchasaïos, de inspirator van de Elchasaïten bij wie Mani is opgegroeid, - die zelf geen docetisme heeft geleerd - als een voorloper van zichzelf heeft beschouwd. Alchasaïos beleed de leer dat de ene Christus in de hemelse gebieden hier op aarde in vele lichamen “omgegoten” is geweest, ten laatste in het lichaam van Jezus.²⁰ Mani interpreteert de geboden van de Heiland anders dan de Elchasaïten doen: hij stelt dat de reinheid die de Heiland bedoeld de reinheid is door de Gnosis, door het scheiden van Licht en Duisternis in de eigen ziel en niet de reinheid van de doopraktijk. Hiermee refereert Mani aan dezelfde Heiland die de Elchasaïten kennen, waarvan we weten dat Hij door hen niet docetisch werd opgevat.

Als de Manicheïsche Jezus Christus wel een werkelijk menselijk lichaam heeft aangenomen, precies voor het moment dat Hij zijn twaalf apostelen uitverkiest,²¹ en, volgens Heracleides, door zijn menswording als God hier geheel op aarde wandelde,²² hoe is dit dan in harmonie te brengen met de Manicheïsche uitspraak dat het Licht der Wereld niet door geboorte²³ in een menselijk lichaam geïncorporeerd kan zijn? Dit dilemma hangt samen met een ander dilemma.

We vonden namelijk in eerste instantie een dilemma door het feit dat in een Middel-Iraanse tekst [M 28] over de zoon van Maria wordt gezegd dat hij gekruisigd is en geleden heeft en niet de Zoon van God is, terwijl in een titel van Mani's Boek der Mysteriën [in de Fihrist] het tegenovergestelde beweerd wordt: de zoon van de arme weduwe - (de zoon van Maria) - is de gekruisigde Messias, waarbij bekend is dat de Manicheeërs met Messias de Zoon van God bedoeld hebben.²⁴ Behalve Jezus als de zoon van Maria, wordt ook Mani een zoon van de weduwe genoemd; beiden worden in het Manicheïsme onder de Lichtapostelen gerangschikt. Dit betekent dat de ene keer Jezus de Lichtapostel niet-, en de andere keer wél met de Zoon van God identiek verklaard wordt. Hoe is dat te verklaren?

Beide dilemma's blijken opgelost te kunnen worden als we de uitspraak van de Manicheïsche bisschop Faustus in gesprek met Augustinus gewicht geven [in Contra Faustum XXIII, 2]. Faustus doet namelijk de zeer opmerkelijke uitspraak dat de Manicheeërs eerder dan de menswording van Christus door geboorte, de menswording van Christus door de doop in de Jordaan van waarde achten. Dit is een adoptianistische Christologie waarbij de Zoon van God een menselijke gestalte aanneemt door Jezus de zoon van Maria tijdens de doop in de Jordaan te adopteren en daarin geheel af te dalen. Als in de Kephalaia en de psalm van Heracleides beschreven wordt dat de Zoon van de Vader der Grootheid de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen, waarna Hij zijn twaalf apostelen kiest, dan zou deze menswording in de volgorde van gebeurtenissen in de Evangeliën precies met de doop in de Jordaan overeenstemmen. Dit verklaart dan het feit dat de Lichtapostel Jezus tot aan de doop in de Jordaan niet identiek is met de Zoon van God en ná de doop in de Jordaan, hoewel van de Zoon van God qua natuur in een

tweeheid te onderscheiden, (van het dertigste tot in het driëndertigste jaar) met het zijn van de Zoon van God te vereenzelvigen is. We vinden dit adoptianistisch gezichtspunt niet alleen bij Faustus terug, maar ook in de Grote Griekse Afzweringsformule²⁵ wordt het als een Manichesche ketterij gezien dat de ongeboren Licht-Jezus in de menselijke gestalte van de zoon van Maria geïncarneerd is met de onderdompeling in het water door de doop van Johannes.

In alle vier de Evangeliën wordt verteld van de Geest Gods die als een duif²⁶ neerdaalt op Jezus en er een stem uit de hemel hoorbaar is die zegt: “Gij zijt mijn Zoon, mijn veelgeliefde; in U heb ik mijn welbehagen”. In het oer-Christendom is er een adoptianistische stroming geweest die deze passage in de Evangeliën heeft uitgelegd als het moment waarop de Christus als de Zoon van God zich verbond met Jezus als de zoon van Maria en daardoor tot Jezus Christus werd.²⁷ In dit opzicht is het opvallend dat het Evangelie van Marcus en het Evangelie van Johannes niet met de geboorte van Jezus, maar met de doop in de Jordaan beginnen. Het is ook opmerkelijk in het Evangelie van Matteüs [22: 41-46] dat de Christus tegenover de Farizeeën ontkent de zoon van David te zijn in het geslachtsregister dat ook in het begin van dit evangelie is opgenomen.²⁸

De reden dat Faustus op indirecte wijze de vraag van Augustinus hoe de Manicheeërs over adoptianisme denken beantwoordt door mee te delen dat zij dit in ieder geval van grotere waarde achten, zou kunnen samenhangen met het feit dat dit een geloofsgeheim van de electi is geweest, dat aan Augustinus als auditor niet bekend is geweest, waardoor Faustus in de situatie werd geplaatst om een waarachtig antwoord te geven op de vraag van Augustinus, (anders gezegd: om het gebod van waarachtigheid niet te schenden,) zonder dit geloofsgeheim direct in de openbaarheid prijs te geven. Mani zou dit gebruik van geloofsgeheimen, met name ten aanzien van de natuur van Jezus Christus,²⁹ van de Elchasaïten overgenomen kunnen hebben. Het is in dit opzicht frappant dat Alchasaïos, die Mani als zijn voorloper beschouwd, van eenzelfde tweeheid tussen Christus en Jezus uitgaat, waarbij de eerste het lichaam van de tweede adopteert:

«...Hij (Christus) kwam aan het einde der tijden en trok wederom het lichaam van Adam aan en werd door de mensen gezien en gekruisigd, en is opgestaan en ten hemel gevaren. En naar het hen geliefd is te zeggen, zeggen zij (de Elchasaïten): niet zo, maar de Geest, die Christus is, kwam in hem en trok (het lichaam van deze) aan, die Jezus heet» [Epiphanius].³⁰

Als we de adoptianistische visie van Faustus als alternatieve hypothese ten opzichte van de docetische visie nemen voor onderzoek naar de menselijke status van de Manicheïsche Christus, dan blijkt dat we de aangehaalde zin in de Kephalaia anders kunnen interpreteren. De komst van Jezus Christus die tot de aarde “pneumatisch, in een lichaam gekomen is”,³¹ is uit te leggen als het feit dat de pneumatische Christus het fysieke lichaam van Jezus geadopteerd heeft, zoals Mani daarover met de electi gesproken heeft. Het zinsdeel “Hij kwam zonder lichaam” is dan te verstaan als het feit dat Christus niet op aarde is gekomen met een lichaam door geboorte verkregen.

De Zoon van God heeft volgens de visie van Faustus een werkelijke menselijke gestalte aangenomen³² door de adoptie van het fysieke lichaam en de Lichtziel van Jezus de Lichtapostel. Hierdoor krijgt ook de uitpraak van Alexander van Lykopolis³³ “dat Jezus als de goddelijke Nous realiter gezien niet heeft kunnen lijden” een niet docetisch karakter. Ditzelfde wordt namelijk ook van de Licht-Nous die in Mani woning genomen heeft gezegd,³⁴ terwijl Mani zelf wel in een fysiek lichaam geleden heeft. Doordat de adoptianistische visie uitgaat van de tweeheid van de zoon van Maria en de Zoon van God, kan het ook de tweeheid van opvattingen over de vatbaarheid en onvatbaarheid voor lijden van de Manicheïsche Jezus Christus verklaren. Een synthese van deze opvattingen vinden we in de gedachte dat Jezus de Lichtapostel fysiek geleden heeft en de daarin wonende - niet voor fysiek lijden vatbare - Christus als de Vader van het Medelijden,³⁵ met het fysieke lijden van Jezus de Lichtapostel innerlijk geheel meelijdt. Deze gedachte vinden we ook terug in een brief aan Zebinas van Mani zelf, waarin beschreven wordt dat het Licht der Wereld [of het Licht dat in de Duisternis schijnt uit Johannes 1] zich omgaf met een schaduwbeeld van het vlees, zonder door het wezen van het vlees te worden aangeraakt. Dit ontkent een docetische visie op Christus:

«De enkelvoudige en ware natuur van het Licht is één, en zijn werkzaamheid is één en dezelfde. Want het Licht scheen in de Duisternis, en de Duisternis nam het niet aan. Het raakte het wezen van het vlees niet aan, maar omgaf zich alleen met een schaduwbeeld van het vlees, zodat het niet door het wezen van het vlees overweldigd, vatbaar voor lijden of sterfelijk gemaakt kan worden, waardoor de Duisternis zijn Lichtwerkzaamheid zou kunnen opheffen. Hoe kan het nu lijden, daar noch de Duisternis hierover heerschappij kan uitoefenen, noch zijn werkzaamheid verduisterd kan worden?»³⁶

Doordat de docetische visie op de Manicheïsche Christologie betwijfeld kan worden en daardoor de werkelijke Menswording van Jezus Christus met de doop in de Jordaan aan waarheidsgehalte toeneemt, betekent dit tegelijkertijd dat de Opstanding van Jezus Christus in de Manicheïsche Christologie niet zonder zin blijft. Het opstandingslichaam van de Manicheïsche Jezus Christus is noch een geestelijk lichaam gelijk aan het geestelijk lichaam van vóór de menswording,³⁷ noch een vereeuwigd puur fysiek lichaam,³⁸ en kan daardoor een vergeestelijkt-fysiek lichaam genoemd worden.

Dit vergeestelijkt-fysiek lichaam laat zich verklaren op basis van het Aristotelische vorm-materie schema: de materiële substantie van het menselijke lichaam van de Lichtapostel Jezus is bij de dood afgelegd, maar de geestelijke vorm van het menselijke lichaam van Jezus, die tijdens het leven de materiële deeltjes vorm gaf, is door de Opstanding van de Zoon van God behouden gebleven, vereeuwigd en in oorspronkelijkheid hersteld, want de geestelijke vorm van het menselijke lichaam is feitelijk te beschouwen als het (goddelijke) beeld van de Derde Gezant dat bij de schepping van de mens de gestalte van Adam en Eva gevormd heeft.³⁹ De betekenis van de Opstanding van Jezus Christus kan gezocht worden in het feit dat daardoor de gevolgen van

de zondeval ten aanzien van de degeneratie van de geestelijke vorm van het fysieke lichaam⁴⁰ van de mens worden opgeheven.

In de individuele eschatologie wordt namelijk beschreven dat de electus die de Lichtziel bevrijd heeft na de dood een onsterfelijke gestalte in de plaats van de afgelegde sterfelijke gestalte ontvangt van Jezus de Rechter, wat in dit verband beschouwd zou kunnen worden als een afbeelding van het opstandingslichaam van Jezus Christus:

«Ziedaar, ik kom tevoorschijn uit het lichaam van de dood. {...} Als ik de roep hoor van mijn Redder, een kracht doorstroomt al mijn leden; hun bittere muren heb ik geslecht, hun deuren heb ik doen vallen, ik ijel naar mijn Rechter (Jezus de Rechter). Hij plaats op mijn hoofd de krans van de Heerlijkheid, in mijn hand geeft Hij de overwinningsprijs, Hij kleed me in de gestalte van het Licht, Hij verhoogd me over al mijn vijanden» [Psalmb-boek p. 50 (® p. 81)].

De Opstanding van Jezus Christus is eveneens van belang in de collectieve eschatologie. Vóórdat Christus een menselijke gestalte adopteert, adopteert hij de sferische of kosmische gestalte van de Zuil der Heerlijkheid.⁴¹ Met dit geestelijk lichaam omhult Hij de zoon van Maria tijdens de menswording. Door de Opstanding wordt de Zuil der Heerlijkheid als de gestalte van Christus of de Volmaakte Mens in het middelpunt van de aarde geplaatst,⁴² waar een nieuw Licht schijnen gaat,⁴³ zodat alle leerlingen van Christus met hun nieuw ontvangen opstandingslichaam door deze kosmische Zuil in het Licht kunnen wandelen van de Maan tot de Zon tot in het Nieuwe Jeruzalem:⁴⁴

«Jezus is de Volmaakte Mens in de Zuil: Jezus is de opstanding voor hen die in de Kerk gestorven zijn» [Psalmb-boek p. 59]. & «De Redder is de gestalte van de Vader en de mens: de discipelen zijn Zijn elementen» [Psalmb-boek p. 129].

De gestalte van de Christus of de kosmische gestalte van de Volmaakte Mens omvat de totale geïndividualiseerde⁴⁵ en bevrijde mensheid⁴⁶ en is als het herstel van de gestalte voor de Lichtziel van de Oermens te zien,⁴⁷ welke Lichtziel door het liefde-offer van de Oermens⁴⁸ met het Kwaad vermengd was geweest, waardoor uiteindelijk de macht van het Kwaad gebroken is.⁴⁹

«Mijn heer Jezus, kom en draag me totdat ik de lichaamsgestalte⁵⁰ van de Eerste Mens gepurificeerd heb» [Psalmb-boek p. 178].

21-10-1994, Den Haag

GERAADPLEEGDE MANICHAËICA:

A. Adam, *Texte zum Manichäismus*, (Ausgewählt und herausgegeben von A. Adam), Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1954.

J.P. Asmussen, *Manichaeen Literature, Scholars' Facsimiles & Reprints*, Delmar, New York, 1975.

J.P. Asmussen und A. Böhlig, *Die Gnosis-Dritter Band: der Manichäismus in Die Bibliothek der alten Welt - Reihe Antike und Christentum* opgericht door Karl Hoenn, Artemis Verlag, Zürich und München, 1980.

En-Nadim, *Fihrist in Mani, seine Lehre und seine Schriften* van G. Flügel, 1862 in de nieuwe druk door Biblio Verlag in Osnabrück van 1969.

Hegemonius, *Acta Archelai*, uitgegeven door Ch. H. Beeson, J.C. Hinrichs Buchhandlung, Leipzig, 1906.

A. Henrichs en L. Koenen, *Der Kölner Mani-Kodex in Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, herausgegeben von Engelmann, Hagedorn, Kassel, Koenen en Merkelbach, Rudolf Habelt Verlag GMBH, Bonn, Band 5, 8, 19, 32, 34, 44, 48, 58, en 66 van 1970 t/m 1986.

Kephalaia, Band I, *Manichäische Handschriften der staatlichen Museen Berlin*, onder leiding van C. Schmidt uitgegeven door W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1940.

Kephalaia, *Zweite Hälfte, Manichäische Handschriften der staatlichen Museen Berlin*, Bearbeitet von A. Böhlig, Kohlhammer Verlag, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1966.

Londoner chinesische Hymnenrolle in Die Stellung Jesu im Manichäismus van E. Waldschmidt en W. Lentz, Nr. 4 in *Abhandlungen der Preussischen Akademie Der Wissenschaften*, Jahrgang 1926, Philosophisch-Historische Klasse, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, Berlin, 1926.

A Manichaeen Psalm-book, Part II, uitgegeven door C.R.C. Allberry, M.A. uit de verzameling van A. Chester Beatty, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1938.

Manichäische Homilien, uitgegeven door H.J. Polotsky uit de verzameling an A. Chester Beatty, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1943.

GERAADPLEEGDE SECUNDAIRE WERKEN:

F.C. Baur, *Manichäische Religionssystem*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1928 de onveranderde uitgave van 1831.

H. Jonas, *The Gnostic Religion*, Beacon Press, Boston, 1958 in de Nederlandse vertaling: *Het Gnosticisme*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1969.

H.J. Klimkeit (Bonn), 'Gestalt, Ungestalt, Gestaltwandel. Zum Gestaltprinzip im Manichäismus' in *Manichaeen Studies, Proceedings of the First International Conference on Manichaeism*, Ed. by Peter Bryder, Plus Ultra, Löberöd (Sweden), 1988, p. 45-69.

S.N.C. Lieu, 'Fact and Fiction in the Acta Archelai' in *Manichaeen Studies, Proceedings of the First International Conference on Manichaeism*, Ed. by Peter Bryder, Plus Ultra, Löberöd (Sweden), 1988, p. 69-88.

R. Merkelbach, *Mani und sein Religionssystem*, Westdeutscher Verlag GmbH, Opladen, 1986.

R. Merkelbach, 'Die Täufer, bei denen Mani aufwuchs' in *Manichaeen Studies, Proceedings of the First International Conference on Manichaeism*, Ed. by Peter Bryder, Plus Ultra, Löberöd (Sweden), 1988, p. 105-134.

N.A. Pedersen, 'Early Manichaeen Christology' in *Manichaeen Studies, Proceedings of the First International Conference on Manichaeism*, Ed. by Peter Bryder, Plus Ultra, Löberöd (Sweden), 1988, p. 157-191.

S. Richter (Münster), 'Herakleides-Psalmen' [in *Studia Manichaica in Studia Manichaica, II. Internationaler Kongreß zum Manichäismus 6-10 August 1989 - St. Augustin/Bonn*, Hgb. von G. Wießner und H.J. Klimkeit, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, p. 248-265.

E. Rose, *Die manichäische Christologie*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1979 (volledig herziene uitgave van 1937).

J. van Schaik (red.), *Licht en Duisternis, De weg van het Manicheïsme*, symposium 7 mei 1994 over het Manicheïsme met lezingen van C. Gruwez, N.S. Knijpenga, J. van Oort, J. van Schaik en R. van Vliet, Uitgeverij Vrij Geestesleven, Zeist, 1994.

A. Steffen, *Mani, Zwei Vorträge zu Pfingsten 1930*, Verlag für schöne Wissenschaften, Dornach, 1965-zweite Auflage.

G.G. Stroumsa (Jeruzalem), 'Esotericism in Mani's Thought and Background' in *Codex Manichaicus Coloniensis, Atti del Simposio Internazionale 3-7 settembre 1984*, Marra Editore Cosenza, 1986, p. 153-168.

R. van Vliet, *Het Christelijke grondmotief van het Manicheïsme. Theodicee, adoptianisme en dualisme in de Manicheïsche kosmologie, Christologie en ethiek (doctoraalscriptie)*, Amsterdam, 1994.

Noten

- 1 Psalm-boek p. 121.
- 2 Contra Faustum XVI, 11 & XXVI, 1.
- 3 De haeresibus c. 46 bij Asmussen en Böhlig in Die Gnosis-Dritter Band: der Manichäismus, p. 141-142.
- 4 We hebben in hoofdstuk zes in Het Christelijke grondmotief van het Manicheïsme, theodicee, adoptianisme en dualisme in de Manicheïsche kosmologie, Christologie en ethiek (doctoraalscriptie) een zevental argumenten gevonden waardoor we menen dat het Manicheïsme als een impliciet pre-reflectief afgeleid dualisme gekarakteriseerd moet worden [p. 252-255].
- 5 J.P. Asmussen in Manichaeae Literature [p. 103] en F.C. Baur in Manichäische Religionssystem [p. 400].
- 6 H.J. Klimkeit in 'Gestalt, Ungestalt, Gestaltwandel. Zum Gestaltprinzip im Manichäismus'.
- 7 E. Rose in die manichäische Christologie p. 124.
- 8 De kruisgang van Jezus Christus wordt beschreven in Kephalaia [I, Kap. 1] en de psalm van Heracleides in Psalm-boek [p. 193-197]. Zie ook Psalm-boek p. 190, rg. 22-25 ("Amen, de geliefde Zoon, die zichzelf liet doden ten behoeve van ons") & p. 15 ("de broeders van de Joden, de moordenaars van Christus") / De Kephalaia II, Kap. CXII, p. 267-268 ("...Jezus, de Zoon van de Levende God, heeft beproeving en vervolging op zich genomen, is gehangen aan het kruis en zijn vijanden hebben Hem de beschimping en de schande van hun slechtheid aangedaan") / Homiliën p. 68 ("toen gaven ze Hem gal te drinken...verdeelde zijn klederen...vergoten door hun lanzen zijn bloed...het is de Zoon van onze God").
- 9 Zie ook het Psalm-boek p. 129 [«Hij [de Redder] bracht de hele nacht lijdend door»], de Kephalaia [I, Kap. I, p. 12-16] en de psalm van Heracleides in het Psalm-boek [p. 197]. Ook S. Richter in 'Zur Christologie in den Koptischen Manichaica' [nog niet gepubliceerd] is tot de conclusie gekomen dat de Manicheïsche Christologie in de Koptica niet streng docetisch opgevat mag worden, omdat er van werkelijk lijden van Jezus Christus sprake is.
- 10 Zie verder M 4570, M 132, M 5861, M 104, M 4574 en M 42 bij J.P. Asmussen in Manichaeae Literature.
- 11 In de tekst is het niet geheel helder of met de derde apostel, de Verlosser, Jezus of Mani wordt bedoeld. Wat echter van belang is, is dat in ieder geval met Jezus de tweede of de derde Lichtapostel wordt bedoeld, omdat daardoor de uitspraak verderop in de tekst dat alle Lichtapostelen geleden hebben omdat zij "vlees" droegen, aantoont dat Jezus niet docetisch mag worden opgevat.
- 12 De Zoon van God is volgens de Manicheïsche kosmologie de Licht-Jezus, een emanatie van de Derde Gezant. Doordat de Licht-Jezus de Zoon van God wordt genoemd, lijkt het aannemelijk om te veronderstellen dat de Derde Gezant (die met de Zon samenhangt) als de directe Zoon van God in de Licht-Jezus (die met de Maan samenhangt) consubstantieel doorwerkt. Daardoor zou het namelijk verklaarbaar zijn dat in sommige teksten gesproken wordt van Jezus de Zonne-Maangod [Rose p. 160] of de tweede persoon van de Triniteit [® Psalm-boek p. 82].
- 13 Psalm-boek p. 187 [verg. Matteüs 28: 8].
- 14 Naar onze mening heeft S. Richter in 'Heracleides-Psalmen' dit niet terecht docetisch geïnterpreteerd.
- 15 Psalm-boek: de psalm van Heracleides p. 193-197 ("...de dood vond geen vlees en bloed bij Christus") & ("Hij opende de gesloten deuren door zijn Opstanding").
- 16 Vertaling van J. Kramp in Ik, Mani, apostel van Christus in de redactie van J. van Schaik [p. 107].
- 17 Vergelijk de (pseudo-) clementinische Homiliën waarover de heilsprofeet gesproken als van één "die sinds het begin der tijden, met de naam ook de gestalte verandert, door de Aeoon (de eeuwige tijd) heengaat" [III 20, 2]. Dit Joodse thema vinden we ook bij de Joods-Christelijke Elchasaïten terug, bij wie Mani is opgegroeid.
- 18 Hoewel de demonen het fysieke lichaam van Adam en Eva voortgebracht hebben, lijkt het toch aannemelijk om dezen primair als geestelijke wezens van het kwaad te beschouwen, die de Derde Gezant in de geestelijke sfeer hebben geschouwd, precies zoals de Satan de Lichtwezens in de geestelijke sfeer heeft geschouwd in het Initium.
- 19 In de Kephalaia wordt deze wereldse gestalte ook een "Beeld van vlees" genoemd [I, Kap. LXVII, p. 165-166], vergelijkbaar met het schaduwbeeld van het vlees van het Licht der Wereld in het nog aan te halen citaat uit de brief van Mani aan Zebinas.
- 20 In de Keulse Mani Codex wordt gesproken over de "eeuwige rust van het kleed" [Band 32, p. 107], wat ook vertaald kan worden als de "eeuwige rust van het aantrekken van het kleed" [R. Merkelbach in 'Die Täufer, bei denen Mani aufwuchs', p. 114]. Dit betekent dat de ene Christus aan het wereldeinde niet langer meer incarneert.
Het verschil van de Manicheïsche Christologie t.o.v. die der Elchasaïten bestaat eruit dat bij de eerste de openbaringen van de Lichtapostelen als emanaties van de Christus onderscheiden wordt van de komst van de Zoon van God of de tweede persoon van de Triniteit zelve die tot de aarde afdaalt en daar een menselijke gestalte aanneemt.
- 21 Kephalaia I, Kap. 1 en de psalm van Heracleides in Psalm-boek p. 193-197.
- 22 «Hij had de Heerschappijen doorschreden, doordat hij hun gestalte aannam. {...} Hij had...gelijk het vlees, de gestalte.... God werd mens en wandelde (hier) geheel op aarde. Hij nam een menselijke gestalte aan, de gestalte van een dienstknecht. Hij koos zij leerlingen, het begin van zijn kudde» [de Psalm van Heracleides in Psalm-boek p. 193-197].
- 23 "Ex utero natum credere deum" [Augustinus in Contra Faustum III].
- 24 Dat de gekruisigde Messias de Vorst der Duisternis zou zijn, zoals in de Fihrist wordt genoemd, berust op een onjuiste interpretatie van een tekst van Euodius over de omstandigheid dat "de vijand die gehoopt had dat de Redder gekruisigd zou worden, zelf gekruisigd is" [® Manichäische Religionssystem van F. C. Baur, p. 395 / Die Stellung Jesu im Manichäismus van E. Waldschmidt en W. Lentz, p. 25 / Die Manichäische Christologie van E. Rose, p. 125]. Dit zou juist begrepen kunnen worden in analogie met het door de Voorzienigheid bedoelde liefde-offer van de Oermens, waardoor uiteindelijk niet de Oermens maar de Satan een nederlaag lijdt: uiteindelijk wordt door de kruisiging en opstanding van de Messias de Vorst der Duisternis gekruisigd (de macht van het kwaad wordt door het liefde-offer in de eschatologische tijd gebroken). In de oosterse tekst M 4574 is ook beschreven dat de Messias Jezus van Nazareth is, bij wie geen zonde gevonden kan worden.
- 25 J.P. Asmussen en A. Böhlig in Die Gnosis-Dritter Band: der Manichäismus. p. 297.
- 26 In het Psalm-boek wordt het Koninkrijk van Christus met een duif vergeleken: «Het Koninkrijk is Liefde, deze witte duif» [p. 158]. Volgens de Homiliën [p. 12] vliegen de zielen van de Lichtapostelen [Zarathoestra, Jezus en Mani] bij de dood als duiven weg.
- 27 In de Acta Archelai van Hegemonius wordt door Mani niet het adoptianisme weerlegd, zoals E. Rose stelde [die manichäische Christologie, p. 123], maar de orthodoxe visie dat de neerdalende duif een bevestiging zou zijn van het geloof dat de zoon

- van Maria al de zoon van God zou zijn. In de voorkeursbepaling voor Augustinus als bron of de Hegemonius als bron, moet in ieder geval van de laatste gesteld worden dat deze niet betrouwbaar is [® S.N.C. Lieu in 'Fact and Fiction in de Acta Archelai'].
- 28 Vergelijk Johannes 6: 41-44 / Hebreëen 7: 1-3 / Matteüs 17: 1-13.
- 29 Misschien dat dit een geloofsgeheim was dat aan de gevorderde Manicheeër werd medegedeeld omdat hij of zij de Incarnatie van Christus bij de doop in de Jordaan niet meer in verband bracht met het contradictoire gezichtspunt dat de doop de zonden weg wast van degene die feitelijk zondeloos is [® E. Rose in die manichäische Christologie, p. 123 & (over het geloofsgeheim) ® G.G. Stroumsa in 'Esotericism in Mani's Thought and Background'].
- 30 Geciteerd door R. Merkelbach in 'Die Täufer, bei denen Mani aufwuchs', p. 117.
- 31 Dat dit "pneumatisch, in een lichaam" niet opgevat moet worden als 'een geestelijk lichaam', maar nevenschikkend als "pneumatisch" en "in een lichaam", wordt grammaticaal bevestigd door de volgende zin in dezelfde Kephalaia: «Hij wederom, de Eersteling van de Gerechtigheid is liefde voor de Kerk, lichamenlijk en geestelijk, in het lichaam op deze plaats in de Kerk, in de Geest daarentegen in de hoogte daarboven».
- 32 Het feit dat het hele vraagstuk ten aanzien van de Menswording van de Manicheïsche Jezus Christus een belangrijke plaats binnen het Manicheïsme-onderzoek inneemt, en niet het vraagstuk naar de Menswording van de Licht-Jezus als Hij Adam de Gnosis brengt, illustreert het feit dat de Manicheeërs ten aanzien van dit laatste niet een menswording lieten gelden, en in onderscheid hiermee ten aanzien van de eerste wel benadrukt hebben dat de Zoon van God de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen.
- 33 E. Rose, p. 126.
- 34 «...de Licht-Nous, die dan in Mani woning neemt en de Manicheïsche Kerk grondvest» [R. Merkelbach in Mani und sein Religionssystem, p. 49].
- 35 Londense Chinese Hymnenboek in Die Stellung Jesu im Manichäismus van E. Waldschmidt en W. Lentz, p. 110.
- 36 A. Adam, texte p. 33-34. Voor het eerst heeft A. Steffen in Mani op deze tekst gewezen als zijnde niet docetisch uitlegbaar.
- 37 Dit wordt bewezen door het feit dat Maria ná de Opstanding een mensgestalte, geconcretiseerd in het beeld van een hovener, waarneemt en niet een puur goddelijke gestalte.
- 38 De Manicheeërs hebben ten aanzien van de Opstanding van Jezus Christus het Paulinische woord benadrukt dat "vlees en bloed het Koninkrijk Gods niet kunnen beërven en het vergankelijke beërft de onvergankelijkheid niet" [1 Korintiërs 15: 50].
- 39 Kephalaia I, Kap. LV, p. 133, r. 11-20 [& p. 157].
- 40 In de opeenvolgende tijdperken van het Jaar, de Maand, de Dag, het Uur en de Minuut is de kwaliteit van het lichaam steeds meer afgenomen [Kephalaia, Asmussen en Böhlig in Die Gnosis, p. 176-179].
- 41 Zie de psalm van Heracleides (over de sferische gestalte ® noot 22) en de Kephalaia (I. Kap. VIII over de veertien vaartuigen, waaronder de Zuil der Heerlijkheid waarin de Licht-Jezus afdaalde en "verscheen in het vlees").
- 42 Psalm-boek p. 178.
- 43 De psalm van Heracleides in het Psalm-boek p. 193-197.
- 44 Psalm-boek p. 61.
- 45 We hebben in §6 van hoofdstuk 3 in Het Christelijke grondmotief van het Manicheïsme willen aantonen dat de mensheid door de Voorzienigheid gewild werd, waardoor de Derde Gezant zich in een mannelijke en vrouwelijke vorm aan de Archonten geopenbaard heeft. Hier lijkt impliciet een theodicee zichtbaar te worden waarbij de voortplanting in de generaties, veroorzaakt door de Archonten, een doel heeft in de Voorzienigheid: waarschijnlijk de individuatie van de Adamziel in de mensheid [® Kephalaia I, Kap. LV, p. 133, r. 11-20 & Kap. XVII, p. 55-56, r. 27-2].
- 46 Vergelijk de brief van Paulus aan de Efeziërs [4: 1-16] over de opbouw van het lichaam van Christus [R. Merkelbach p. 41].
- 47 H.J. Klimkeit heeft hier op gewezen in zijn artikel over 'de gestalte' [® noot 6].
- 48 Het liefde-offer van de Oermens om door vermenging met het Kwaad de macht van het Kwaad uiteindelijk door mildheid te breken, is o.i. het Christelijke grondmotief van het Manicheïsme.
- 49 Deze consequentie van het liefde-offer van de Oermens werd geformuleerd door H. Jonas in Gnosticisme.
- 50 De Eerste Mens is hier zowel te interpreteren als 1) Adam vanuit de individuele eschatologie als het herstel van het Beeld Gods van de Derde Gezant in de vorm van het opstandingslichaam, als 2) de Oermens vanuit de collectieve eschatologie als het herstel van de gestalte voor de Lichtziel van de Oermens in de vorm van de Volmaakte Mens of de kosmische gestalte van Jezus Christus.